

แนวคิดการบวชภิกษุณีเถรวาทในสังคมไทย: กรณีศึกษาทรงธรรมกัลยาณีภิกษุณีอาราม

THE CONCEPT OF ORDINATION OF THERAVADA NUNS IN THAI SOCIETY:
A CASE STUDY OF SONGTHAMKALYANI BHIKKHUNI
MONASTERY BHIKKHUNI MONASTERY

ศิริสิทธิ์ บุริศรี* จิราภรณ์ สาลิกุล มินตรา เปาป่า เมฆา วิทยา จิตาภา เก่งกสิกรรม
ภูเนตุ จันทร์จิต และ ธนภุต ไชยบุญ
สาขาวิชาสังคมศึกษา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏจันทรเกษม

Sirasit Burisri*, Jiraporn Salikun, Mintra Paopa, Maka Wittaya, Jidapa Kengkasikam,
Phunet Chanjit and Thanakrit Chaiboon
Department of Social Studies, Faculty of Humanities and Social Sciences, Chandrakasem Rajabhat University

*E-mail: sirasit.b63@chandra.ac.th

Received: 2024-05-20

Revised: 2024-12-27

Accepted: 2024-12-27

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) เพื่อศึกษาแนวความคิดเกี่ยวกับสิทธิสตรีในการบวชภิกษุณีในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท และ 2) เพื่อศึกษาแนวทางการดำเนินกิจกรรมในการเคลื่อนไหวเรียกร้องสิทธิสตรีเพื่อการบวชเป็นภิกษุณีในพระพุทธศาสนาเถรวาทในสังคมไทย งานวิจัยนี้เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพ โดยมีการศึกษาเอกสาร และการสัมภาษณ์เชิงลึกกับผู้ให้ข้อมูลสำคัญ ได้แก่ กลุ่มภิกษุณี กลุ่มภิกษุ และกลุ่มอาจารย์/นักวิชาการ

ผลการศึกษาเอกสารพบว่า 1) สิทธิสตรีตามแนวทางการบวชภิกษุณีในพระพุทธศาสนา เป็นการมองเห็นความสามารถของผู้หญิงในการพัฒนาตนเองโดยสามารถบรรลุธรรมขั้นต่าง ๆ ได้ พระพุทธองค์จึงทรงประทานการบวชให้ 2) สิทธิสตรีตามแนวคิดการบวชภิกษุณีในสังคมไทย ได้มองเห็นศักยภาพของผู้หญิงที่ไม่ได้ต่างจากผู้ชาย สามารถเข้ามาทำหน้าที่เป็นผู้สืบทอดพระพุทธศาสนาได้ดังเช่นพระภิกษุสงฆ์ทั่วไปได้เช่นกัน จึงมีการเรียกร้องสิทธิธรรมในการบวชเกิดขึ้น 3) สิทธิสตรีตามแนวคิดสตรีนิยม เป็นการผลักดันตนเองออกจากระบบความเชื่อเดิม ๆ ผลักดันตนเองอยู่ในสังคมมาอยู่ในโลกสาธารณะ ผลการศึกษาจากการสัมภาษณ์เชิงลึกพบว่า แนวทางการดำเนินกิจกรรมในการเคลื่อนไหวเรียกร้องสิทธิสตรี เพื่อการบวชเป็นภิกษุณีในพระพุทธศาสนาเถรวาทในสังคมไทย กิจกรรมที่ควรนำมา

ดำเนินการเคลื่อนไหวเรียกร้องสิทธิทางการบวชเป็นภิกษุณีในสังคมไทย ดังนี้ 1) กิจกรรมการสร้างพื้นที่ทางสังคมให้กับภิกษุณี และ 2) กิจกรรมการอบรมให้ความรู้การอบรมให้ความรู้ เป็นสิ่งที่สำคัญมาก โดยเฉพาะ นักบวชในพระพุทธศาสนา ซึ่งภิกษุสงฆ์ส่วนใหญ่ก็จะนำความรู้ทางธรรมมาสอนญาติโยมเพื่อนำมาปรับประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวัน

คำสำคัญ: แนวคิด ภิกษุณี กิจกรรม

ABSTRACT

The objectives of this research were 1) to study the concept of women's rights to ordain as nuns in Theravada Buddhism and 2) to study the guidelines for carrying out activities in the movement calling for women's rights to ordain as nuns in Buddhism. Theravada religion in Thai society. This research is qualitative research. By studying documents and in-depth interviews with key informants, including a group of nuns, a group of monks, and a group of teachers/academics.

The results of the document study found that: 1) Women's rights according to the guidelines for ordination as nuns in Buddhism. It was a vision of women's ability to develop themselves and be able to achieve various levels of Dhamma. Therefore, the Buddha granted ordination to them. 2) Women's rights according to the concept of ordination of nuns in Thai society. Seeing the potential of women that are no different from men They can come and act as the successors of Buddhism like other monks as well. Therefore there was a demand for religious rights in ordination. 3) Women's rights according to the concept of feminism. It is about pushing yourself out of your old belief system, pushing yourself to live in society and into the public world. The results of the study from in-depth interviews found that Guidelines for carrying out activities in the women's rights movement for ordination as nuns in Theravada Buddhism in Thai society Activities that should be carried out in Movement demanding the right to ordain as a nun in Thai society as follows: 1) Activities to create social space for nuns and 2) Training activities to provide knowledge, training to provide knowledge. It is very important, especially for Buddhist monks. Most monks will bring their religious knowledge to teach to their kith and kin in order to apply it in their daily lives.

Keywords: Concept, Bhikkhuni, Activity

บทนำ

ประเทศไทยถือได้ว่าเป็นประเทศที่มีประชากรส่วนใหญ่นับถือพระพุทธศาสนา และได้รับอิทธิพลทางพุทธศาสนาทั้งด้านคติความเชื่อ ค่านิยม วิถีชีวิตของคนในสังคมไทยส่วนใหญ่ล้วนมีวัฒนธรรมทางพุทธศาสนาเข้ามาเกี่ยวข้องในการดำเนินชีวิต ดังนั้นคนไทยจึงให้ความสำคัญการทําบำรุงพระพุทธศาสนาให้ตั้งมั่น แต่ต้องอาศัยกลุ่มชนที่นับถือพระพุทธศาสนา หรือเรียกว่าพุทธบริษัททั้ง 4 ซึ่งแบ่งเป็น 4 พวก คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก และอุบาสิกา (ทองย้อย แสงสินชัย.2557) ที่จะเป็บุคคลสำคัญในการขับเคลื่อนพระพุทธศาสนาให้สามารถดำรงอยู่ในความตั้งมั่น และอยู่รอดปลอดภัย ซึ่งในพระไตรปิฎกได้กล่าวถึงพระสูตรมหาปริณิพานสูตรในพระสุตตันตปิฎก เล่มที่ 10 (ทีฆนิกาย มหาวรรค) ได้กล่าวถึงพุทธปณิธาน 4 ซึ่งมีการกล่าวถึงคุณสมบัติของ พุทธบริษัท ซึ่งสรุปใจความสำคัญได้ว่า “ตราบใดที่ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ยังไม่ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ไม่ปฏิบัติชอบ ไม่ประพฤติธรรม พระองค์จะไม่ปรินิพพาน” แสดงให้เห็นว่าพุทธบริษัทนั้นสำคัญต่อการดำรงอยู่ของพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก แต่ทว่าในสังคมไทยยังขาดพุทธบริษัทอีกหนึ่งสิ่งไป นั่นคือ “ภิกษุณี”

ของภิกษุณีที่อยู่ในบทเรียน แต่กลับมีส่วนน้อยนักที่จะได้รับรู้ถึงการมีอยู่ของภิกษุณีในสังคมไทย นั้นเป็นภิกษุณีในสังคมไทยนั้นยังถือได้ว่าเป็นที่รู้จักกันเป็นรูปธรรม แต่จะรับรู้ได้ในรูปแบบที่เป็นนามธรรม โดยอาจจะได้รับรู้ผ่านการเรียนการสอนในรายวิชาพระพุทธศาสนา ว่าพุทธบริษัทนั้นจะต้องประกอบด้วย ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา หรือเรื่องราวเพราะว่าในบริบทสังคมไทยนั้นยังไม่มีกรยอมรับเรื่องการบวชภิกษุณีในสังคมไทยอย่างถูกต้อง ในสมัยพุทธกาลมีการกำเนิดขึ้นของภิกษุณีหลังกำเนิดภิกษุในเวลา 5 ปี โดยการริเริ่มของพระนางมหาปชาบดีโคตมี พระนํานางของพระพุทธเจ้า ซึ่งบริบทสังคมสมัยนั้นสังคมอินเดียเป็นสังคมพราหมณ์ไม่สนับสนุนให้ผู้หญิงออกบวช (กุลวีร์ ประภาพรพิพัฒน์.2548: 5) แต่พระนางทรงมีพระทัยแน่วแนในการเลือกใช้ชีวิตในเพศบรรพชิต ส่วนสังคมไทยในอดีตนั้นมีการเคลื่อนไหวในการบวชภิกษุณีเกิดขึ้น โดยการกอบกู้สิทธิธรรมสตรีของ “นรินทรกัลิง” ซึ่งนรินทรกัลิงเห็นว่าการเข้าถึงหลักธรรมของเพศชายและหญิงยังไม่มีวามเสมอภาค และยังไม่มืใครต่อสู้เรียกร้องในประเด็นนี้ จึงสนับสนุนบุตรสาวสองคน และผู้สนใจบวชเป็นสามเณรี และมีการตั้ง “วัตรนารีวงศ์” (ศักดินา ฉัตรกุล ณ อยุธยา. 2536:56-59) ซึ่งเป็นการเคลื่อนไหวภิกษุณีได้เริ่มต้นขึ้นครั้งแรก

ซึ่งโดยการต่อมาภิกษุณีในช่วงละลอกที่ 2 ซึ่งเกิดจากการรื้อฟื้นโดยนางวรรมย์ กบิลสิงห์ได้มีการบวชสามเณรีขึ้นในช่วง พ.ศ.2499 โดยท่านเจ้าคุณพระพรหมมุนี (ผิน สุวโจ) รองเจ้าอาวาสวัดบรมนิเวศวิหารเป็น อุปชาจารย์ ซึ่งต่อมาได้มีการบวชภิกษุณีที่ได้หวนโดยการบวชของภิกษุณีวรรมย์ กบิลสิงห์ได้รับการบวชจากฝ่ายมหายาน คณะสงฆ์ไทยไม่ได้มีท่าทียอมรับและก็ได้ปฏิเสธ สาเหตุเพราะบวชคนละนิกาย ส่วนต่อมาในละลอกที่ 3 เริ่มโดยนางฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์ นักวิชาการด้านพระพุทธศาสนาเมื่อบวชแล้วมีฉายาว่า ธัมมันทา โดยอุปสมบทภิกษุณีที่ประเทศศรีลังกา และกลายเป็นจุดเริ่มต้นของการรื้อฟื้นภิกษุณีอย่างแท้จริง และเกิดการมีผลกระทบเป็นวงกว้างในสังคมทั้งด้านการไม่ยอมรับการบวชของสตรี เนื่องจากกรอบสังคมไทยมีค่านิยมทางพุทธศาสนาที่มองว่าสตรีเพศเป็นผู้ก่อกิเลสให้แก่บุรุษ ซึ่งจากการศึกษาพบว่า

มีการผลักดันสิทธิสตรีให้เข้าถึงด้านการบวชที่มากขึ้น โดยการอ้างถึงการบวชภิกษุณีตามสตรีนิยม (วารุณี ภูริสินสิทธิ์. 2545: 10) หรือการอ้างความชอบธรรมการอุปสมบทตามหลักสิทธิมนุษยชน และการอ้างตามสิทธิในการบรรลัธรรมของสตรีว่าสตรีมีสิทธิในการบรรลัธรรมได้เทียบเท่ากับชาย

จากการศึกษา พบว่า การเคลื่อนไหวในการเรียกร้องสิทธิทางการบวชนั้นมีมาอย่างเรื่อย ๆ ตั้งแต่อดีตจนกระทั่งปัจจุบันนี้การเคลื่อนไหวสิทธิสตรีกับการบวชยังคงมีอยู่ แต่ได้มีการปรับเปลี่ยนรูปแบบให้เข้ากับยุคสมัยซึ่งอาจจะพบได้จากงานเขียนวิจัย หนังสือ หรือบทความวิชาการ ตลอดจนออกมาให้ความรู้เกี่ยวกับการมีอยู่ของภิกษุณี แม้กระนั้นสถานะภาพของนักบวชก็เป็นที่ยอมรับได้ในวงแคบ ๆ เท่านั้น เพราะสังคมไทยยังถือว่าภิกษุณีในสายเถรวาทนั้นได้หมดสิ้นลงไปแล้ว จึงไม่มีการบวชภิกษุณีขึ้นมาใหม่ได้จนทำให้สังคมไทยไม่รับรองสถานภาพทางกฎหมายของภิกษุณี จากการศึกษาวิจัยยังพบว่ามีผู้ทำวิจัยเกี่ยวกับภิกษุณีเป็นจำนวนมากแต่โดยมากจะอยู่รูปแบบสถานภาพทางสังคมของภิกษุณี ดังนั้นการวิจัยในครั้งนี้ผู้วิจัยมุ่งศึกษาในการหาข้อเท็จจริงเกี่ยวกับสิทธิสตรีในการบวชภิกษุณีในพระพุทธศาสนา เพื่อศึกษาหาแนวทางในประเด็น การเรียกร้องสิทธิทางการบวชภิกษุณีเถรวาทในสังคมไทย เพื่อใช้เป็นประโยชน์ทางการศึกษาความรู้ในด้านพระพุทธศาสนาในสังคมไทย ได้รับมุมมองต่อการเรียกร้องสิทธิการบวชเป็นภิกษุณีเถรวาทในสังคมไทยผ่านแนวคิดสตรีนิยม แนวคิดการบวชภิกษุณีในพระพุทธศาสนา และแนวคิดการบวชภิกษุณีในสังคมไทย เพื่อที่จะได้มาซึ่งแนวทางการดำเนินกิจกรรมในเรียกร้องสิทธิการบวชภิกษุณีเถรวาทในสังคมไทย

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาแนวความคิดเกี่ยวกับสิทธิสตรีในการบวชภิกษุณีในพระพุทธศานานิกายเถรวาท
2. เพื่อศึกษาแนวทางการดำเนินกิจกรรมในการเคลื่อนไหวเรียกร้องสิทธิสตรีเพื่อการบวชเป็นภิกษุณีในพระพุทธศาสนาเถรวาทในสังคมไทย

ขอบเขตการวิจัย

1. ขอบเขตด้านประชากรและกลุ่มตัวอย่าง

ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ งานวิจัยในครั้งนี้ เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพ จึงไม่มีการคำนวณขนาดของประชากรและการคัดเลือกกลุ่มตัวอย่าง ซึ่งเป็นการเลือกสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลแบบเจาะจง โดยงานวิจัยในครั้งนี้ผู้วิจัยกำหนดเกณฑ์ในการคัดเลือกของผู้ให้ข้อมูลสำคัญ ดังนี้

- 1) กลุ่มภิกษุณี ภายในวัตรทรงธรรมกัลยาณีภิกษุณีอาราม ตำบลพระประโทน อำเภอมืองนครปฐม จังหวัดนครปฐม จำนวน 1 รูป
- 2) กลุ่มพระภิกษุ รวมทั้งหมดจำนวน 2 รูป
- 3) นักวิชาการ ได้แก่ อาจารย์/นักวิชาการ รวมทั้งหมด จำนวน 2 คน

2. ขอบเขตด้านเนื้อหา

ในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยศึกษาเนื้อหาแนวคิดที่เกี่ยวข้องในเกี่ยวกับความหมายและนิยามของภิกษุณี แนวคิดสตรีนิยม แนวคิดเรื่องการบวชในพระพุทธศาสนา แนวคิดการบวชภิกษุณีในสังคมไทย และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ซึ่งนำมาใช้กำหนดรูปแบบการวิจัยในการกำหนดคำถามสัมภาษณ์และวิเคราะห์ข้อมูล

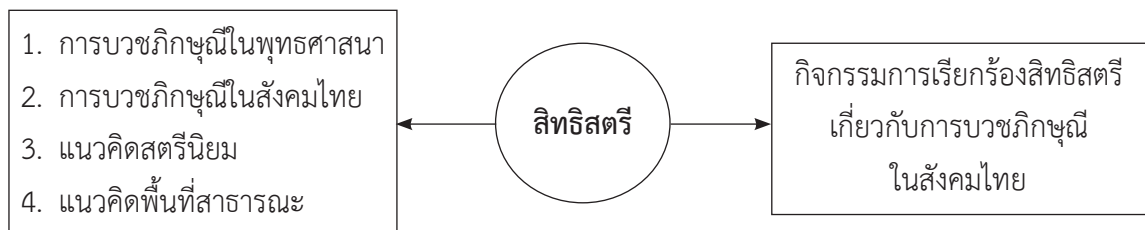
3. ขอบเขตด้านเวลา

ระยะเวลาในการทำวิจัย 10 เดือน (เดือนกุมภาพันธ์ 2566 ถึง เดือนพฤศจิกายน 2566)

4. ขอบเขตด้านสถานที่

- 1) หอจดหมายเหตุแห่งชาติ
- 2) ทรงธรรมกัลยาณีภิกษุณีอารามตำบลพระประโทน อำเภอเมืองนครปฐม จังหวัดนครปฐม

กรอบแนวคิดในการวิจัย

ภาพที่ 1 กรอบแนวคิดของโครงการวิจัย

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับการวิจัย

1. ได้ข้อมูลและมุมมองต่อการบวชเป็นภิกษุณีภายใต้แนวคิดแนวคิดเรื่องการบวชภิกษุณีในพุทธศาสนา แนวคิดสตรีนิยม และแนวคิดการบวชภิกษุณีในสังคมไทย
2. ได้แนวทางการเรียกร้องสิทธิสตรี ภายใต้กระบวนการเรียกร้องการบวชเป็นภิกษุณีในสังคมไทย

วิธีการดำเนินวิจัย

ในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยศึกษาเรื่อง “แนวคิดการบวชของภิกษุณีเถรวาทในสังคมไทย: กรณีศึกษา ทรงธรรมกัลยาณีภิกษุณีอาราม” เป็นวิจัยเชิงคุณภาพ มีขั้นตอนในการดำเนินการดังต่อไปนี้

กำหนดพื้นที่วิจัย

- 1) หอจดหมายเหตุแห่งชาติ
- 2) พระบรมมหาราชวัง พิพิธภัณฑ์พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว กรุงเทพมหานคร

ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ

ในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ใช้กระบวนการวิธีการวิจัยเชิงคุณภาพในการกำหนดผู้ให้ข้อมูลสำคัญ โดยการคัดเลือกผู้ให้ข้อมูลแบบเจาะจง (Purposive Sampling) เพื่อให้ได้ความเที่ยงตรงของข้อมูล และผู้ให้ข้อมูลต้องเป็นผู้ที่มีความเหมาะสม ผู้วิจัยได้กำหนดผู้ให้ข้อมูลสำคัญ 3 กลุ่ม ดังนี้

- 1) กลุ่มภิกษุณี ภายในวัดพระบรมมหาราชวัง กรุงเทพมหานคร จำนวน 1 รูป
- 2) กลุ่มพระภิกษุ รวมทั้งหมด จำนวน 2 รูป
- 3) กลุ่มนักวิชาการ อาจารย์/นักวิชาการผู้มีความรู้ทางพระพุทธศาสนา รวมทั้งหมด จำนวน 2 คน

เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

การสังเคราะห์เอกสาร ศึกษาข้อมูลจากการวิเคราะห์เอกสาร ข้อมูลชั้นปฐมภูมิ ข้อมูลทุติยภูมิ พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2471 ประกาศคำสั่ง พระไตรปิฎกแปลภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เอกสาร ตำรา วิทยานิพนธ์ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง โดยใช้การวิเคราะห์เอกสาร

แบบสัมภาษณ์เชิงลึก เป็นแบบสัมภาษณ์ที่ผู้วิจัยใช้คำถามกับกลุ่มผู้ให้ข้อมูลสำคัญเหมือนกันทุกกลุ่ม จากกลุ่มผู้ให้ข้อมูล 3 กลุ่ม ได้แก่ กลุ่มภิกษุณี/สามเณรี กลุ่มพระสงฆ์ และกลุ่มนักวิชาการ โดยการวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยได้แบ่งแบบสัมภาษณ์ออกเป็นสองส่วน ได้แก่

วิธีการพัฒนาเครื่องมือวิจัย

การสร้างเครื่องมือวิจัย

เครื่องมือการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยเก็บข้อมูลจากการสังเคราะห์เอกสาร และใช้การสัมภาษณ์เชิงลึกผู้วิจัยได้ดำเนินการสร้างแบบสัมภาษณ์เกี่ยวกับข้อเท็จจริงและเกี่ยวกับแนวทางในการดำเนินกิจกรรม ดังนี้

ขั้นตอนที่ 1 การศึกษาจากเอกสาร ตำรา พระไตรปิฎกฉบับแปลภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยานิพนธ์ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง แล้วนำมาพิจารณาเป็นแนวทางในการสร้างแบบสัมภาษณ์ และให้มีความสอดคล้องกับวัตถุประสงค์ของการวิจัย

ขั้นตอนที่ 2 นำแบบสัมภาษณ์ที่สร้างขึ้นให้อาจารย์ที่ปรึกษาวิจัย เพื่อพิจารณาตรวจสอบความครอบคลุมของเนื้อหาและมีความสอดคล้องกับวัตถุประสงค์ของการวิจัย

ขั้นตอนที่ 3 นำแบบสัมภาษณ์ที่ได้เสนออาจารย์ที่ปรึกษานำมาปรับปรุงแก้ไข ก่อนนำเสนอให้ผู้ทรงคุณวุฒิจำนวน 3 ท่าน เพื่อพิจารณาตรวจสอบความเที่ยงตรงตามเนื้อหา ความถูกต้องเหมาะสมของเนื้อหา และมีความสอดคล้องกับวัตถุประสงค์วิจัย

การตรวจสอบคุณภาพของเครื่องมือวิจัย

1) ผู้วิจัยทำการตรวจสอบความเที่ยงตรงของเนื้อหา โดยนำแบบประเมินเครื่องมือวิจัยที่สร้างขึ้น พร้อมแนบบันทึกรวบรวม ไปให้ผู้ทรงคุณวุฒิตรวจสอบเครื่องมือวิจัย ตรวจสอบความถูกต้องของเนื้อหา และความสอดคล้องกับวัตถุประสงค์วิจัย โดยมีผู้ทรงคุณวุฒิตรวจสอบเครื่องมือวิจัย ทั้งหมด 3 ท่าน

2) นำแบบประเมินเครื่องมือวิจัยที่ผู้ทรงคุณวุฒิตรวจสอบเครื่องมือวิจัย ตรวจสอบ แล้วนำมาหาคำดัชนีความสอดคล้องวัตถุประสงค์ ซึ่งได้ใช้เกณฑ์ในการตรวจสอบดังนี้ +1 คะแนน เมื่อแน่ใจว่าข้อนั้นมีเนื้อหาที่สอดคล้องกับวัตถุประสงค์ที่ต้องการศึกษา 0 คะแนน เมื่อไม่แน่ใจว่าข้อนั้นมีเนื้อหาที่สอดคล้องกับวัตถุประสงค์ที่ต้องการศึกษา และ -1 คะแนน เมื่อข้อนั้นมีเนื้อหาไม่สอดคล้องวัตถุประสงค์ที่ต้องการศึกษา

3) เมื่อได้รับแบบประเมินเครื่องมือวิจัยแล้วนำมาปรับปรุงแก้ไขตามข้อเสนอแนะของผู้ทรงคุณวุฒิ ตรวจสอบเครื่องมือวิจัย

4) ผู้วิจัยทำการปรับปรุงแก้ไขแบบสัมภาษณ์ตามข้อเสนอแนะผู้ทรงคุณวุฒิให้สมบูรณ์ จากนั้นจึงนำเสนออาจารย์ที่ปรึกษาวิจัยก่อนลงพื้นที่เก็บข้อมูลในการสัมภาษณ์

5) ผู้วิจัยลงพื้นที่เพื่อเก็บข้อมูลในการสัมภาษณ์

การเก็บรวบรวมข้อมูล

การวิจัยในครั้งนี้ ผู้วิจัยได้เก็บรวบรวมข้อมูลดังนี้

1) การศึกษาค้นคว้าข้อมูลเกี่ยวกับแนวความคิดการบวชภิกษุณี โดยศึกษาจากหลักฐานปฐมภูมิ และหลักฐานทุติยภูมิ เอกสาร ตำรา พระไตรปิฎกฉบับแปลภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยานิพนธ์ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง โดยใช้การวิเคราะห์เอกสาร และรวบรวมข้อมูลข้อเท็จจริง

2) การศึกษาค้นคว้าข้อมูลเกี่ยวกับแนวทางการดำเนินกิจกรรมโดยการศึกษาเอกสาร ตำรา วิทยานิพนธ์ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง โดยใช้การวิเคราะห์เอกสาร และการสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้าง โดยผู้ให้ข้อมูลประกอบด้วย 3 กลุ่ม คือ กลุ่มภิกษุณี กลุ่มภิกษุ และกลุ่มอาจารย์/นักวิชาการ การคัดเลือกผู้ให้ข้อมูลในการวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยคัดเลือกผู้ให้ข้อมูลแบบเจาะจง (Purposive Sampling) เพื่อให้การเก็บข้อมูลมีความเที่ยงตรง

การตรวจสอบข้อมูล

การวิจัยในครั้งนี้ ผู้วิจัยใช้วิธีการตรวจสอบข้อมูลดังนี้ การตรวจสอบแบบสามเส้า (triangulation) โดยผู้วิจัยเก็บรวบรวมข้อมูลต่าง ๆ ที่ได้จากการสังเคราะห์เอกสารศึกษาข้อมูล จากการวิเคราะห์เอกสาร พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ.2471 ประกาศคำสั่ง พระไตรปิฎกแปลภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เอกสาร ตำรา วิทยานิพนธ์ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง โดยใช้การวิเคราะห์เอกสาร และการสัมภาษณ์เชิงลึก ในเรื่องเดียวกันและนำข้อมูลที่ได้จากแหล่งอื่น ๆ มารวมเข้าด้วยกันเพื่อให้ได้เป็นข้อมูลสองแหล่ง

คือข้อมูลแบบแรกกับข้อมูลแบบที่สอง และศึกษาหาข้อมูลต่อไปเพื่อให้ได้ข้อมูลแบบที่สาม เพื่อทำการสังเคราะห์ข้อมูล

การวิเคราะห์ข้อมูล

จากการวิจัยในครั้งนี้ ผู้วิจัยดำเนินการวิเคราะห์ข้อมูลตามวัตถุประสงค์ของการวิจัย โดยการนำเอาข้อมูลที่เก็บรวบรวมได้มาจากการศึกษาเอกสารชั้นปฐมภูมิ เอกสารทุติยภูมิ ตำรา พระไตรปิฎกฉบับแปลภาษาไทย วิทยานิพนธ์และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง โดยการสังเคราะห์ข้อมูล และการเก็บข้อมูลจากการสัมภาษณ์ มาจัดกระทำข้อมูลเพื่อวิเคราะห์ในลักษณะที่เรียกว่า ตีความข้อสรุป การวิเคราะห์ข้อมูลในครั้งนี้ คือ การวิเคราะห์โดยชนิดข้อมูล (Typological Analysis)

ผลการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) เพื่อศึกษาแนวความคิดเกี่ยวกับสิทธิสตรีในการบวชภิกษุณีในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท และ 2) เพื่อศึกษาแนวทางการดำเนินกิจกรรมในการเคลื่อนไหวเรียกร้องสิทธิสตรีเพื่อการบวชเป็นภิกษุณีในพระพุทธศาสนาเถรวาทในสังคมไทย งานวิจัยนี้เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพ โดยมีการสัมภาษณ์เชิงลึกผู้ให้ข้อมูลสำคัญ จำนวน 5 ท่าน โดยจำแนกเป็น 3 กลุ่ม ได้แก่ กลุ่มภิกษุณี กลุ่มภิกษุ และกลุ่มอาจารย์/นักวิชาการ โดยวิเคราะห์ข้อมูลด้วยการศึกษาสังเคราะห์เอกสาร งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง และการสัมภาษณ์เชิงลึก นำข้อมูลที่ได้มาวิเคราะห์รวบรวมสรุปผล

ผลการวิจัยพบว่า

1. เพื่อศึกษาแนวความคิดเกี่ยวกับสิทธิสตรีในการบวชภิกษุณีในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท จากการศึกษาพบว่า 1) ด้านความสามารถในการพัฒนาตนเองตามหลักแนวคิดการบวชภิกษุณีในพระพุทธศาสนา ซึ่งได้สร้างได้มีความเท่าเทียมคือสิทธิที่จะได้รับการพัฒนาในแต่ละด้าน โดยเริ่มต้นจากการสร้างกระบวนการทางการบวชเป็นภิกษุณีในพระพุทธศาสนาได้ และสามารถบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์เข้าสู่นิพพานได้ตามทัศนะของศาสนาพุทธได้ 2) สิทธิสตรีตามแนวคิดสตรีนิยม ถ้ามองในทางพระพุทธศาสนาทำให้สามารถเห็นได้ว่าไม่ว่าจะเพศหญิงหรือชาย ก็สามารถเข้าถึงพระศาสนาได้ รวมถึงในด้านสิทธิทางการบวชของผู้ชายที่สามารถบวชและบรรลุธรรมได้ ผู้หญิงก็สามารถที่จะพัฒนาตนเองให้บรรลุในมรรคผลนิพพานได้เหมือนกับผู้ชายได้เช่นกัน รวมไปถึงการผลักดันตนเองออกจากระบบความเชื่อเดิม ๆ หรือออกจากกรอบความคิดเดิมที่มีอยู่ในสังคมมาอยู่ในโลกสาธารณะ ซึ่งสาธารณะในที่นี้จะเปรียบทางพระพุทธศาสนา ก็คือ การบวช เพราะว่าการบวชถือได้ว่าเป็นการพัฒนาศักยภาพของตนหรือศักยภาพของผู้หญิงให้เข้าไปสู่จุดเป้าหมายสูงสุดของชีวิตคือการบรรลุนิพพานได้ 3) สิทธิสตรีตามแนวคิดการบวชภิกษุณีในสังคมไทย ก็เริ่มจากการมองเห็นศักยภาพของผู้หญิงที่ไม่ได้ต่างจากผู้ชายสามารถเข้ามาทำหน้าที่เป็นผู้สืบทอดพระพุทธศาสนาได้ดังเช่นพระภิกษุสงฆ์ทั่วไปได้เช่นกัน

2. เพื่อศึกษาแนวทางการดำเนินกิจกรรมในการเคลื่อนไหวเรียกร้องสิทธิสตรีเพื่อการบวชเป็นภิกษุณีในพระพุทธศาสนาเถรวาทในสังคมไทย จากการศึกษาพบว่า กิจกรรมที่ควรนำมาดำเนิน

ในการเคลื่อนไหวเรียกร้องสิทธิทางการเมืองของประชาชนเป็นสิทธิในสังคมไทย ดังนี้ 1) กิจกรรมการสร้างพื้นที่ทางสังคมให้กับประชาชน ซึ่งการสร้างพื้นที่ทางสังคมนั้นจะทำให้ประชาชนมีจุดยืนอยู่ในสังคมไทยได้ และเป็นที่รู้จักอย่างเป็นวงกว้างมากขึ้น โดยเฉพาะการเริ่มต้นจากการสร้างความเข้าใจให้คนในสังคมได้รับรู้ถึงการมีอยู่ของสิทธิของชัดเจน โดยมีแหล่งข้อมูลหลักฐานที่มาของการบวชต้องมีความชัดเจนและน่าเชื่อถือ สามารถตรวจสอบได้ นอกจากนี้ยังสามารถทำให้ประชาชนสามารถปรับตัวอยู่กับคนในสังคมไทยได้ และสามารถร่วมกิจกรรมต่าง ๆ ในชุมชนได้ กิจกรรมช่วยเหลือสังคม และจิตสาธารณะ เพราะเนื่องจากคนไทยส่วนใหญ่ไม่ทราบถึงการมีอยู่ของสิทธิ และไม่เคยเห็นมาก่อนดังนั้นจึงไม่ใช่เรื่องแปลกที่คนในสังคมจะไม่รู้จัก ดังนั้น การสร้างพื้นที่ทางสังคมจึงเป็นส่วนสำคัญเป็นอันดับแรก ก่อนที่จะก้าวไปสู่การเรียนรู้ในเรื่องในกิจกรรมต่อไป 2) กิจกรรมการอบรมให้ความรู้การอบรมให้ความรู้เป็นสิ่งที่สำคัญมากโดยเฉพาะนักบวชในพระพุทธศาสนา ซึ่งประชาชนส่วนใหญ่ก็จะนำความรู้ทางธรรมมาสอนญาติโยมเพื่อนำมาปรับประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวัน ส่วนในด้านของสิทธิไม่ค่อยได้มีกิจกรรมในการได้ออกเทศนาญาติโยมมากเท่าพระภิกษุ ดังนั้นกิจกรรมการจัดอบรมให้ความรู้เกี่ยวกับการมีอยู่ของสิทธิในปัจจุบันนั้นยังง่ายต่อการดำเนินกิจกรรม เนื่องจากมีช่องทางในการดำเนินกิจกรรมได้ง่าย เช่น Facebook, YouTube เป็นช่องทางที่ประชาชนจะสามารถใช้สื่อเหล่านี้ในการในการสอนธรรม เสวนาวิชาการให้ความรู้เผยแพร่ไปยังสื่อออนไลน์ ซึ่งจะเป็นฐานสำคัญในการสร้างพื้นที่ทางสังคมให้ประชาชนเป็นที่รู้จักในวงกว้าง และเริ่มมีฐานที่มั่นคงมากขึ้น พอที่จะสามารถสร้างความมั่นใจให้บุคคลไว้วางใจในสิทธิที่คือพุทธบริษัทของศาสนา

อภิปรายผลการวิจัย

ในการวิจัยเรื่อง แนวคิดของการบวชภิกษุณีเถรวาทในสังคมไทย : กรณีศึกษาทรงธรรมกัลยาณี ภิกษุณีอาราม สามารถอภิปรายผลตามวัตถุประสงค์การวิจัย ได้ดังนี้

1. เพื่อศึกษาแนวความคิดเกี่ยวกับสิทธิสตรีในการบวชภิกษุณีในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท จากวัตถุประสงค์ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาด้วยวิธีการศึกษาเอกสาร (Documentary research) ข้อมูลแนวความคิดเกี่ยวกับการบวชภิกษุณีที่มีอยู่ในพระพุทธศาสนาโดยศึกษาจาก ข้อมูลชั้นปฐมภูมิ ข้อมูลทุติยภูมิ พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ.2471 ประกาศคำสั่ง พระไตรปิฎกแปลภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เอกสาร ตำรา วิทยานิพนธ์ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง โดยใช้การวิเคราะห์เอกสาร เมื่อศึกษาข้อมูลจากเอกสารดังกล่าวทำให้ผู้วิจัยพบว่า แนวความคิดในการบวชเป็นภิกษุณีนั้นมีอยู่ 2 แนวทาง คือ แนวทางการบวชภิกษุณีในพระพุทธศาสนา และแนวทางการบวชภิกษุณีในสังคมไทย ซึ่งสองแนวทางนี้ผู้วิจัยได้นำมาเป็นแนวทางสำคัญในการศึกษาเพื่อเรียกร้องสิทธิสตรีในการบวชภิกษุณีในสังคมไทย ซึ่งจำแนกเป็นแนวทาง ได้แก่ 1) สิทธิสตรีในพระพุทธศาสนา พบว่า ผู้หญิงมีความสามารถและศักยภาพที่จะบรรลุธรรมได้เทียบเท่ากับผู้ชายทุกประการ จึงใช้ประเด็นนี้ในการเรียกร้องสิทธิในการบวช 2) สิทธิสตรีตามแนวทางการบวชภิกษุณีในสังคมไทย พบว่า มีการเคลื่อนไหวเรียกร้องสิทธิสตรีอ้างความสามารถศักยภาพของผู้หญิงตามแนวทางการบวชภิกษุณีในพระพุทธศาสนา เพื่อให้ผู้หญิงได้เข้ามามีส่วนร่วม

ในพระศาสนา ซึ่งได้มีการดำเนินการเป็น 3 ระลอกสำคัญ คือ ครั้งที่ 1 นายรินทร์(กลิ้ง) ภาษิต ครั้งที่ 2 หลวงยาวรมย์ กบิลสิงห์ และครั้งที่ 3 ภายใต้การนำของหลวงแม่ธมมนันทมหาเถร ซึ่งเป็นภิกษุณีเถรวาทรูปแรกในสังคมไทย โดยทั้ง 3 ระลอกนี้ได้ใช้แนวทางการบวชพระพุทธานุศาสนาเพื่อเน้นย้ำว่าผู้หญิงมีความสามารถเหมือนกับผู้ชายทุกประการ (ชญาภา สีดาพอง, 2557)

สอดคล้องกับสิทธิสตรีตามแนวคิดสตรีนิยม (Feminism) ที่มีการพยายามเรียกร้องให้ผู้หญิงมีโอกาสเท่าเทียมกันในระบบสังคมโดยให้ความสำคัญแก่การเปลี่ยนแปลงทางกฎหมาย และทางการเมือง ใช้กฎหมายเป็นเครื่องมือในการสร้างให้เกิดความเท่าเทียมกัน และผลักดันให้ผู้หญิงมีความเท่าเทียมกับผู้ชายในทุก ๆ ด้าน ซึ่งเห็นทั่วไปในสังคมผู้ชายมักจะมียศตำแหน่งผู้นำ หรือแม้กระทั่งบทบาทในศาสนา กฎหมายก็ค่อนข้างที่จะกำหนดสิทธิให้เฉพาะผู้ชายในการเข้ามามียศตำแหน่งในศาสนา ดังนั้นแนวคิดสตรีนิยมในที่นี้ก็คือ การสนับสนุนการเรียกร้องสิทธิสตรีเพื่อให้ผู้หญิงได้มีโอกาสเข้ามารับใช้ใกล้ชิดพระพุทธานุศาสนาในฐานะหนึ่งในพุทธบริษัทที่หายไปจากสังคมไทยนั่นก็คือภิกษุณี

2. เพื่อศึกษาแนวทางการดำเนินกิจกรรมในการเคลื่อนไหวเรียกร้องสิทธิสตรีเพื่อการบวชเป็นภิกษุณีในพระพุทธานุศาสนาเถรวาทในสังคมไทย จากการศึกษาวัตถุประสงค์ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาด้วยวิธีการสัมภาษณ์เชิงลึก จากผู้ให้ข้อมูลสำคัญแบ่งเป็น กลุ่มภิกษุณี กลุ่มภิกษุ และกลุ่มอาจารย์/นักวิชาการ รวมทั้งหมดจำนวน 5 ท่าน จากการศึกษาได้รวบรวมข้อมูลจากข้อมูลสัมภาษณ์ และสรุปเป็นแนวทางสำคัญในการดำเนินกิจกรรมเรียกร้องสิทธิการบวชภิกษุณีในสังคมไทย ออกเป็น 2 กิจกรรมคือ 1) กิจกรรมการสร้างพื้นที่ทางสังคม และ 2) กิจกรรมการให้ความรู้ ซึ่งแนวทางในการดำเนินกิจกรรมเพื่อเป็นการให้ความรู้แก่ประชาชนให้เข้าใจ การมีอยู่ของภิกษุณีในสังคมไทยที่ถูกต้องตามธรรมวินัย เพื่อให้ภิกษุณีได้มีพื้นที่ในการดำเนินกิจกรรมการเรียกร้องสิทธิการบวชภิกษุณีในสังคมไทย

ซึ่งกิจกรรมนี้สอดคล้องกับแนวคิดพื้นที่สาธารณะ (Public Sphere) ของ Jurgen Habermas ซึ่งกำหนดว่าพื้นที่สาธารณะจะเป็นพื้นที่ที่ทุกคนได้แต่จะต้องมีการปฏิสัมพันธ์กันอยู่ตลอดเวลาของคนหรือกลุ่มคน และความเป็นสาธารณะอาจมีความกว้างในการเปิดเพื่อคนส่วนมาก หรืออาจเป็นของส่วนรวมมากกว่า ซึ่งมีความสอดคล้องกับแนวคิดการสร้างพื้นที่กิจกรรมในการเรียกร้องสิทธิทางการบวชของภิกษุณีสร้างพื้นที่ทางสังคมให้กับผู้หญิงได้เข้ามามียศตำแหน่งในพระพุทธานุศาสนาในฐานะนักบวชหญิง ที่จะสามารถสร้างความเท่าเทียมให้กับสังคมไทย และเรียกร้องสิทธิธรรมในการบวชของสตรีตามที่เคยมีการอนุญาตให้สตรีบวชได้ในสมัยพุทธกาล โดยการดำเนินการสร้างกิจกรรมเพื่อสร้างพื้นที่ทางสังคม และสร้างองค์ความรู้ให้กับผู้คนในสังคมไทยให้เกิดความเข้าใจเชิงเหตุผลว่าผู้หญิงก็สามารถที่พัฒนาตนเองให้บรรลุธรรมได้เช่นกัน ซึ่งตรงกับแนวคิดพื้นที่สาธารณะของ Jurgen Habermas เห็นว่าการพัฒนาความมีเหตุผลของมนุษยชาตินั้นยังเดินไม่ถึงจุดหมายปลายทางมนุษยชาติจึงจำเป็นต้องก้าวเดินต่อไปด้วยความมีเหตุผล ซึ่งการสร้างพื้นที่ที่จะทำให้ได้รับรู้ถึงจุดยืนหรือพื้นที่ของภิกษุณีในสังคมไทยในปัจจุบันยังยังให้รับรู้ถึงสถานภาพบทบาทของภิกษุณีในสังคมไทยเช่นในงานวิจัยของ วุฒิชัย อ่ำบำรุง (2550) ศึกษางานวิจัยเกี่ยวกับสถานภาพและบทบาทของภิกษุณีในประเทศไทย วัตถุประสงค์เพื่อศึกษาสถานภาพบทบาท

ของภิกษุณีในประเทศไทย และทัศนคติของพุทธศาสนิกชนที่มีต่อสถานภาพและบทบาทของภิกษุณีในประเทศไทย จากการศึกษาพบว่า สถานภาพบทบาทของภิกษุณีในประเทศไทยยังไม่มีชัดเจนเท่าไรนัก ซึ่งคณะสงฆ์เถรวาทไทยนั้นไม่ยอมรับภิกษุณีให้เข้าสังกัดเถรวาทเนื่องจากมีความเห็นว่ามีไม่ถูกต้องตามธรรมวินัย ส่วนการเคลื่อนไหวในการรื้อฟื้นภิกษุณีพร้อมทั้งสถานภาพบทบาทของภิกษุณีในสังคมไทย ดังนั้นการสร้างพื้นที่ทางสังคมหรือพื้นที่สาธารณะมีความสำคัญอย่างยิ่งในการดำเนินกิจกรรม ดังนั้นการใช้พื้นที่สาธารณะจะต้องมีการบริหารจัดการพื้นที่สาธารณะให้ถูกต้องตามหลักการ เพื่อที่จะได้ใช้พื้นที่ในการดำเนินกิจกรรม ซึ่งการวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยเน้นการใช้พื้นที่ทางสังคมเพื่อให้เกิดประโยชน์ต่อการนำมาดำเนินกิจกรรม ในการเรียกร้องสิทธิสตรีในการบวชเป็นภิกษุณีเถรวาทในสังคมไทย

ข้อเสนอแนะการวิจัย

1. ข้อเสนอแนะสำหรับการปฏิบัติ

1.1 การศึกษาวิจัยเรื่องแนวความคิดการบวชภิกษุณีในสังคมไทย: กรณีศึกษาทรงธรรมกัลยาณีภิกษุณีอาราม ทำให้ทราบว่า ควรสนับสนุนภิกษุณีวัตรทรงธรรมกัลยาณีภิกษุณีอาราม ให้มีการดำเนินการจัดกิจกรรมการสร้างพื้นที่ทางสังคมของภิกษุณี เพื่อสร้างความเข้าใจและมีตัวตนของภิกษุณีในสังคมไทย โดยผ่านกิจกรรมการมีส่วนร่วมระหว่างวัตรกับชุมชน เพื่อจะเป็นฐานความเข้าใจสำคัญก่อนก้าวสู่การเรียกร้องสิทธิสตรีในการบวชภิกษุณีในสังคมไทย

1.2 ควรสนับสนุนให้ภิกษุณีวัตรทรงธรรมกัลยาณีภิกษุณีอารามได้จัดกิจกรรมการอบรมให้ความรู้แก่ประชาชน เพื่อให้ทราบถึงการมีอยู่และยอมรับภิกษุณีในฐานะนักบวชที่ถูกต้องตามธรรมวินัย และสนับสนุนให้ภิกษุณีได้สอนธรรมะแก่ประชาชน ทั้งในวัตรและผ่านสื่อต่าง ๆ เพื่อสร้างให้เกิดข้อคิดและประโยชน์ต่อ การดำเนินชีวิตประจำวัน

2. ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยในครั้งต่อไป

2.1 ควรมีการศึกษาข้อคิดเห็นหรือความรู้สึกของประชาชนที่มีต่อการมีอยู่ของภิกษุณีเถรวาทในสังคมไทยในปัจจุบัน

2.2 ควรมีการศึกษาแนวทางในการแก้ไขข้อกฎหมายของมหาเถรสมาคมในการอนุญาตให้ผู้หญิงสามารถบวชเป็นภิกษุณีในสังคมไทยได้

REFERENCES

- กุลวีร์ ประภาพรพิพัฒน์. (2548). การต่อสู้ของภิกษุณีสงฆ์เถรวาท : จากศรีลังกาสู่ไทย.วารสารพุทธศาสนศึกษาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ปีที่ 12 ฉบับที่ 2 พฤษภาคม-สิงหาคม.
- ชญาภา สีดาฟอง. (2557).บทบาทการพัฒนาสตรีเชิงพุทธ : กรณีศึกษาวัตรทรงธรรมกัลยาณีภิกษุณีอาราม.หลักสูตรรัฐศาสตรมหาบัณฑิต. สาขาวิชารัฐศาสตร์. มหาวิทยาลัยรามคำแหง

- ชวิตรา ตันติมาลา. (2555). **พื้นที่สาธารณะและการผลิตพื้นที่: ความหมายใหม่ของความสัมพันธ์ทางสังคม**. วารสารบรรณศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 10(1), 93-103.
- ทองย้อย แสงสินชัย. (2557). **พุทธบริษัท**. (ออนไลน์) 2 ตุลาคม 2557.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.(2539). **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย.
- วารุณี ภูริสินสิทธิ์. (2545). **สตรีนิยม: ขบวนการและแนวคิดทางสังคมแห่งศตวรรษที่ 20**. กรุงเทพฯ:โครงการจัดพิมพ์คปไฟ.
- วุฒิชัย อ่ำบำรุง. (2550). **สถานภาพและบทบาทของภิกษุณีในประเทศไทย.หลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต. สาขาวิชาพระพุทธศาสนาศึกษา. มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์**.
- ศักดิ์นา ฉัตรกุล ณ อยุธยา. (2536). **ชีวิต, แนวคิด และการต่อสู้ของ “นรินทรกัลิง” หรือ- นรินทรภาสิต**. กรุงเทพฯ: งานดี.

oooooooooooooooooooooooo